

## Inhoud

Horta, Devreese en het grafmonument Seghers-Berlemont	2
Het graf van dichter Jotie 't Hooft te Oudenaarde gered?	7
Fotoreoptage begraafplaats Elsene	10
Het Nederlands Uitvaart Museum Tot Zover, een museum over dood én leven	12
De Novodevichy begraafplaats in Moskou	17
Taphofiel & colofon	20



*Godefroid Devreese, bronzen gisante van Ernestine Seghers, detail (foto Marcel Celis)*

## Woord vooraf

In dit nummer reconstrueert Marcel Celis de geschiedenis achter het grafmonument Seghers-Berlemont, waarschijnlijk het laatste spoorloze funeraire oeuvre van Victor Horta. Anne-Mie Havermans reflecteert over de wijze waarop we kunnen of moeten omgaan met ons funerair erfgoed naar aanleiding van de onzekerheid rond het graf van dichter Jotie T' Hooft. Onze huisfotograaf Pol de Prins toont deze keer zijn impressies van een bezoek aan de begraafplaats van Elsene. Verder brengen we een bezoek aan het recent geopende *Nederlands Uitvaart Museum Tot Zover* in Amsterdam. Om af te sluiten leest u een bijdrage door Epitaaflid Raoul Verstraeten die een bezoek bracht aan de Novodevichy begraafplaats in Moskou.

# HORTA, DEVREESE EN HET GRAFMONUMENT SEGHERS-BERLEMONT

Met de jongste bijdrage van Françoise Aubry en Alain Dierkens over het -verdwenen- grafteken voor koperslager Désiré Lesaffre (1829-1890) in Oudenburg (1), aansluitend op haar referentiewerk uit 1986 (2), mocht worden verwacht dat het laatste woord geschreven was over het funerair oeuvre van architect Victor Horta. Niets blijkt nochtans minder waar. Een gelukkig toeval bracht ons nog maar onlangs op het spoor van het verloren gewaand grafteken Seghers-Berlemont, uitzonderlijk resultaat van de samenwerking tussen Horta en de beeldhouwer Godefroid Devreese.



*Het grafmonument Seghers-Berlemont op het Magdalenakerkhof in Kortrijk, ca 1894 (foto KIK M102426)*

Hoewel van dit grafteken een fraaie zwart-wit foto bewaard gebleven was (3) waren noch Aubry (4) noch Hoppenbrouwers e.a. (5) erin geslaagd te achterhalen wat ervan geworden was, noch het eens te geraken waar het oorspronkelijk mocht hebben gestaan. Horta zélf blijkt dan ook voor enige verwarring te hebben gezorgd. In zijn handgeschreven agenda noteerde hij op 14 juli 1894 "Envoyé lettre à Dewaele-Marin pour commander tombeau Seghers" en, reeds op 17 augustus daaropvolgend "Voyage à Gand avec Seghers: tombeau pas placé". Op 28 augustus 1894 wordt met de aantekening "Reçu 295 fr. pour le monument Seghers" de opdracht afgerond (6). In de onafgewerkt gebleven *Mémoires* waarin Horta in 1939 zijn

levenswerk poogde samen te vatten verhaalt hij zijn eerste stappen als ontwerper en maakt hij gewag van de samenwerking met Devreese: "*En même temps que le prix Godecharle, j'obtins une des cinq primes au concours pour la prison de Verviers. A cette époque, je fis en collaboration avec Devreese un monument funéraire à Gand (figure couchée de jeune fille) et j'obtins la seconde prime au concours pour un Kursaal à construire à l'emplacement de l'ancien observatoire, ou Acker obtint le premier prix*" (7). Horta was inderdaad de allereerste laureaat geweest van de befaamde Franse Godecharleprijs voor architectuur, doch reeds in 1884, tien jaar eerder dan zijn zelfvermelde bijdrage aan het graf-

teken Seghers-Berlemont. De wedstrijd voor een Kursaal ter vervanging van het observatorium (Auguste Payen 1826) in Sint-Joost-ten-Noode situeert zich dan weer in 1887: een verwarring die wellicht te wijten is aan het falend geheugen van de reeds 78 jaar oude bouwmeester.

## Horta - Devreese

Figuratief beeldhouwwerk blijft in het architecturaal oeuvre van Horta -op interieurelementen na- onbestaand, al zal hij er in de loop van zijn carrière meermaals toe gebracht worden samen te werken met beeldhouwers als Jef Lambeaux, Guillaume Charlier, Constantin Meunier, Thomas Vinçotte, Charles Van der Stappen, Pieter Braecke, Victor Rousseau e.a. (8).

De reeds prille samenwerking met Godefroid Devreese resulteert wellicht uit hun gelijktijdige studie jaren aan de Brusselse Academie voor Schone Kunsten in 1881-1884 en hun lidmaatschap - Devreese sinds juni en Horta sinds december 1888- van dezelfde Brusselse vrijmetselaarsloge *Les Amis Philanthropes*. Hun wedstrijdontwerp voor het Dr. Joannes Palfijnmonument in Kortrijk (1887) moet weliswaar onderdoen voor dit van Thomas Vinçotte, maar met hun monument voor de dichter Prudens Van Duyse in Dendermonde behalen ze in 1892 een eerste prijs; hun rol bij de totstandkoming van het herdenkingsmonument voor architect Ernest Hendrickx in 1894, in de vroegste gebouwen van de ULB in Brussel, blijft vaag, maar nog hetzelfde jaar ontwerpt Horta voor Devreese een -heden onherkenbaar verminkt- atelier in Schaarbeek.

## Godefroid Devreese

Zoon van de beeldhouwer Constant Devreese (Kortrijk 1823-1900) had Godefroid (Kortrijk 1861-Elsene 1941) zijn voornaam te danken aan de beeldhouwer Eugène Simonis (1810-1882) waarvan zijn vader acht

jaar lang en tijdens de totstandkoming van het ruitersstandbeeld voor Godfried van Bouillon (1842-1848) de toegewijde medewerker was. In 1881, op 20-jarige leeftijd vestigt hij zich in Brussel waar hij aan de Koninklijke Academie aanvankelijk opgeleid wordt door Simonis zelf, nadien door Charles Van der Stappen (1843-1910) met wie hij nauw bevriend raakt. Vanaf 1886 prijken zijn werken met vaste regelmaat op tentoonstellingen in binnen- en buitenland.

Zijn uitgebreid oeuvre in marmer en brons omvat naast bas-reliëfs en vrijstaande beelden ook talrijke borstbeelden van kinderen en volwassen personaliteiten en, vanaf 1899, een reeks medailles waarmee hij deze bijzondere discipline in België een vernieuwend elan gaf. Vermeldenswaard zijn hier diens bronzen borstbeeld van Charles Hanssens op de begraafplaats van Brussel in Evere (1907), de bronzen pleurante voor het grafmonument Moyaux-De Croos (1914) op het kerkhof van Laken, een wit-marmeren portretmedaillon en ingeslapen kinderbeeld voor het grafmonument Emile Huet op de begraafplaats van Doornik (ca 1920) en het portretmedaillon van G.

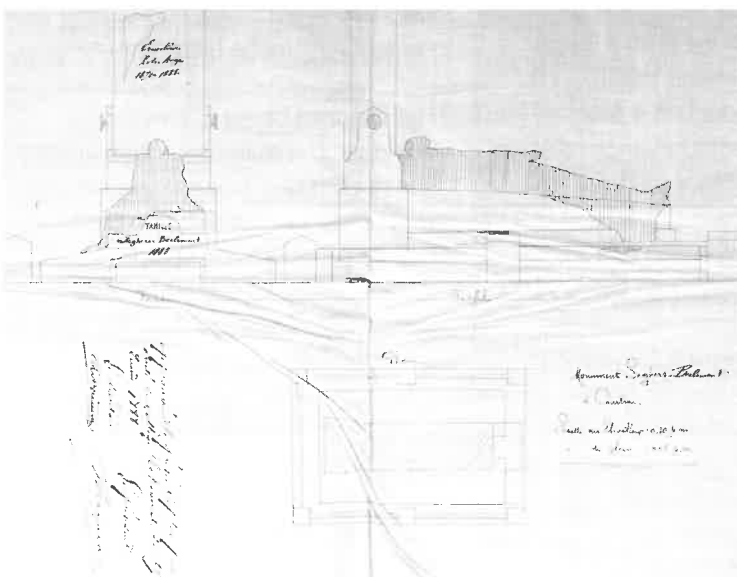
Cramer op de begraafplaats van Sint-Gillis (ca 1930). In het atelier van de beeldhouwers Ernest Salu in Laken bleef tevens het gipsmodel op ware grootte bewaard van zijn waterspuiende *Ontketende Chimaerae* voor het Anspachmonument in Brussel (1897). Zijn Kortrijkse afkomst leverde hem aldaar wellicht ook de opdracht op voor het *Gulden-sporenmonument* (1902-'06) en het *Monument voor de Gesneuvelden* van 1914-'18 (1923) (9).

## Seghers-Berlemont

Het speurwerk van Françoise Aubry naar het door Horta in Gent gesitueerde grafmonument Seghers-Berlemont had in 1986 niets opgeleverd (10). Nazicht, op ons verzoek, van de registers door Rudy Dhooge, beheerder van de begraafplaatsen van Gent, had in 2006 evenmin de familienamen rond bewuste periode kunnen traceren. In 1975 hadden Hoppenbrouwers e.a. (11) wat hen betreft het grafmonument, weliswaar met datering 1888, gesitueerd in Kortrijk, op de voormalige begraafplaats aan de Marksesteenweg, voortgaande op een vermelding door L. Solvay uit 1943 (12). Dit zogenaamde *Magdalenakerkhof*, waarvan de aanleg buiten de stadskern terugging tot 1785, werd op 26 maart 1944 zwaar geteisterd door geallieerde bombardementen en zou ingevolge een gemeenteraadsbeslissing van 6 juni daaropvolgend definitief gesloten worden. De in 1888 in gebruik genomen stedelijke Sint-Jansbegraafplaats aan de Meensesteenweg nam voortaan de fakkel over (13).

Met de hulp van Bernard Pauwels, Erfgoedcel Kortrijk, en Lieven Dendooven, Stadsarchief Kortrijk, konden in 2007 alvast de bouwheren van het grafmonument worden getraceerd.

De bouwaanvraag voor het grafteken, juni 1888 (Rijksarchief Kortrijk, *Modern Archief* nr 7856)



Ernest François Seghers (°Brugge 5 mei 1846), blijkens de volkstelling van 1880 "*secrétaire du parquet*", was op 24 november 1870 in het huwelijk getreden met Marie Louise Berlemont (°Kortrijk 6 maart 1835), "*négociante en merceries*". Te oordelen naar hun 17-jarige "*servante*" Marie Louise Derache (° Kortrijk 1 mei 1863) behoorden ze tot de begoede middenklasse. Blijkens de volkstelling van 1890 woonden zij aan de Steenpoort 32, vanaf 13 april 1896 "*rue des Champs 5*", later nr. 146. Marie Louise Berlemont wordt nu vermeld als "*boutiquière*", Marie Louise Derache als "*demoiselle de magasin*" en later "*boutiquière*". Het huis telt nu ook meerdere "*servantes*".

Godefroid Devreese, bronzen gisante van Ernestine Seghers (foto P. De Prins)



In 1900 wordt enkel nog E. F. Seghers vermeld, als "*pensionné*", "*rue des Champs 146*", later nr. 214. In 1910, woont E.F. Seghers "*pensionné de l'Etat*" nog steeds op het adres "*rue des Champs 214*", in 1920 nr. 210; zijn echtgenote blijkt intussen te Kortrijk overleden op 17 mei 1915. Hijzelf overlijdt er op 17 mei 1924. Ernest François Seghers en Marie Louise Berlemont hadden een enige dochter, Ernestine Barbe Marie, geboren te Kortrijk op 28 oktober 1871. Ze overleed -om nog niet achterhaalde redenen- reeds op 28 januari 1888, nog maar pas 17 jaar en 3 maand oud. Het drama verklaart ongetwijfeld het unieke grafmonument met levensgrote bronzen meisjesgisant dat enkele jaren later, in 1894, naar ontwerp van Godefroid Devreese en Victor Horta wordt opgericht op het Magdalenakerkhof (14). De concessie-aanvraag op voorgedrukt formulier is gesigeneerd Seghers Berlemont maar niet gedateerd: "*Le soussigné Seghers Berlemont vous prie respectueusement de vouloir lui accorder, dans le nouveau cimetière de la ville, le long d'une allée latérale une concession de famille sur une superficie de six mètres carrés de terrain / soit deux mètres de largeur/ qui soit destiné à servir de sépulture pour les époux Seghers Berlemont et descendante.*" (15) Blijkens een nota van 4 februari 1888 aan de gemeenteontvanger diende Seghers-Berlemont hiervoor 480 (frank) aan de gemeente af te dragen (16), dit ingevolge een gemeenteraadsbeslissing van 28 januari (17). Op 29 juni daaropvolgend laat Seghers-Berlemont het college van burgemeester en schepenen met zwartomrande brief in dubbel exemplaar het plan op lijnwaad geworden van het grafmonument dat hij wenst op te richten. Het document is getekend noch

gedateerd, toont *Face, Profil* en *Plan* van het monument, en wordt diezelfde dag nog door het Schepencollege goedgekeurd (18).

## Een vrouwelijke gisante

Een routine-onderhoud met Stannie Geuens, lid van het funerair team van de Antwerpse begraafplaatsen, bracht ons nog in 2007, naar aanleiding van de geplande ruiming van verjaarde concessies op de begraafplaats van Hoboken aan de Schoonselhoflei, onverhoopt op het spoor van (een deel van) dit verloren geachte grafmonument. De bronzen gisantfiguur van de jonge Ernestine Barbe Marie Seghers blijkt er immers sinds wellicht 1968 de laatste rustplaats te tooien van het echtpaar Albert Alaers (1899-1968) en Margaretha Verhaeghen (1902-1997) (19). Albert Alaers dreef als zakenman handel met de Verenigde Staten. Hij importeerde ondermeer als eerste nylonkousen in België, maar was ook bij de eersten om kranen en vorkliften uit de Verenigde Staten in te voeren. Zijn echtgenote stond hierbij in voor het dedouaneren van de goederen en voor de financiële aspecten van het bedrijf. Alaers zou het bronzen beeld persoonlijk hebben aangekocht met de bedoeling dit als grafteken aan te wenden, al ontbreekt vooralsnog verdere informatie hieromtrent.

Het bronzen beeld is aan het voeteneind rechts op de bodemplaat gesigeneerd G. Devreese; op de plooiënval van het gewaad, aan het voeteneind links, leest men J. PETERMANN. F(abri) cant de BRONZES. BRUXELLES. Het bedrijf Jacques Petermann wordt vanaf 1859 vermeld in de *Annuaire du Commerce* als kopergieterij, gevestigd Sint-Ghisleinstraat 32, in Brussel. In 1870 blijkt het bedrijf verplaatst te zijn naar Sint-Gillis, *rue de Constantinople 55*; in 1891



Godefroid Devreese, bronzen gisante van Ernestine Seghers, detail (foto auteur)

rue de Suède 46 als “Fondeur en cuivre et bronze”, en in 1897 rue Fontainas 15 als “Fonderie de cuivre et bronze d’art, pièces artistiques en bronze d’art et en étain, pièces d’orfèvrerie en argent, spécialité de statues monumentales”. Reeds in 1894 ondernam de gieterij stappen om zich te positioneren tegenover de gevestigde *Compagnie des Bronzes* (20) in Sint-Jans-Molenbeek. Vanaf 1902 wordt de bedrijfsnaam gewijzigd in *Société Nationale des Bronzes*, met vestiging Fontainastraat 23 (23-31 vanaf 1925) in Sint-Gillis, tot de sluiting in 1931.

Het levengroot bronzen gisantenbeeld -van een jonge vrouw- is anno 1894 op begraafplaatsen in België uitzonderlijk te noemen, laat staan in Kortrijk, waar kruisen allerhande en schaarse monumentjes in neostijlen nog het overwicht vormden. Dit funerair thema vindt zijn

oorsprong in de 11<sup>de</sup> eeuw, kent een kortstondige bloei tussen 1490 en 1530, verdwijnt dan grotendeels om, ondermeer in Frankrijk, een heropflakking te kennen vanaf het einde van de 18<sup>de</sup> eeuw en met het 19<sup>de</sup>-eeuwse romantisme en de gotische *revival*, met uitlopers tot in de 20<sup>ste</sup> eeuw (21). Eén der vroegste voorbeelden gaat bij ons terug tot ca 1859 en het kerkhof van Laken, met de witmarmeren gisant van Jacques André Graaf Coghen (1791-1858) door hofbeeldhouwer

Guillaume Geefs (1805-1883). Omstreeks 1864 volgt de witmarmeren gisante van de 18-jarige Françoise Caroline Lanhay (1846-1864) op de begraafplaats Robermont in Luik, toegeschreven aan Jean-Joseph Halleux (1815-1876) (22). De beperkte reeks wordt ca 1892 afgesloten met de witmarmeren gisant van Charles Rogier (1800-1885) door Isidore De Rudder (1855-1943) op de begraafplaats van Sint-Joost-ten-Noode (23).

Dat de opdracht werd toevertrouwd aan Godefroid Devreese is niet verwonderlijk. Net zoals zijn vader afkomstig van Kortrijk, was hij daar op 27 april 1885 gevierd als 2de Prijs van Rome voor beeldhouwkunst. In 1887 had hij een geldprijs en nadien een eerste prijs behaald met zijn ontwerp voor een monument ter ere van de heelkundige Jan Palfijn (1650-1730). De opdracht ontglipt hem,

maar in 1899 wordt hij door de stad gekozen voor de realisatie van het herdenkingsmonument van de Slag der Gulden Sporen. Zélf kinderloos gebleven zou Devreese ook reeds vroeg in zijn oeuvre aandacht besteden aan kinderen; zijn marmeren *Kleine filosoof* uit 1896, in Kortrijks bezit, vormt hiervan niet enkel een sprekend voorbeeld, maar sluit qua sfeer en vormgeving ook nauw aan bij de gisante van Ernestine Seghers.

De jonge vrouw ligt languit opgebaard, het bovenlichaam lichtjes verheven door het praalbed met voluten en Acanthusmotieven, het hoofd ondersteund, de ogen gesloten, het lendenlange haar achterovergekamd en aan weerszijden gespreid. Het té lange en te wijde, onder de borst ingesnoerde kleed met zedige kraag en tot aan de polsen reikende mouwen bedekt de voeten en valt als een draperie over het hardstenen monument: een rouwkleed als een doopkleedje als het ware. De handen van het meisje zijn gevouwen omheen een rozenkrans, de duimen gekruist.

Dat Victor Horta bij het project betrokken werd is, gezien zijn vriendschap met Devreese, vanzelfsprekend. Na zijn vroegst bekend grafteken voor koperslager Désiré Lesaffre in Oudenburg (1890), situeert zijn ontwerp voor het monument Seghers zich zowat gelijktijdig met de grafmonumenten Edouard Geerts (Elsene 1893-1894), Louis Artan (Oostduinkerke 1894-1895) en Alfred Solvay (Elsene 1894), hierbij de grafmonumenten Huybrechts (Gent 1895) en Carpentier (Ronse 1895) voorafgaand.

Het blauwhardstenen (?) monument is klassiek van opvatting en stijlvol, combineert de schuin oplopende sarcofaag met een ondiepe,

obeliskvormige rugstele, aan weerszijden waarvan bronzen knoppen wachten op bloemenkransen. Het opschrift beperkt zich tot *FAMILLE SEGHERS-BERLEMONT*, in bronzen letters op het voeteneind; het epitaaf op de stele tot *Ernestine Notre Ange 1871-1888*.

In zijn *Mémentos* stelde Horta in 1899 ondermeer: *“L’oeuvre sculpturale si parfaite qu’elle soit, ne peut cependant se suffire à elle-même, le complément de l’architecture lui est plus indispensable que la sculpture à celle-ci. Une figure, un groupe sans socle ou sans fond d’une forme quelconque n’apparaît que provisoirement terminée. L’architecture continue à la mettre en valeur, à en faire ressortir les*



Detail met de signatuur van Godefroid Devreese (foto P. De Prins)

*qualités et même à en cacher les défauts.”* (24)

Hoeveel waarheid in diens woorden vervat zit getuigt het huidig grafmonumentje in Hoboken waarop, spijs het zwarte graniet en de

asymmetrische opbouw, de aangrijpende gisante als een holle bronzen schelp verweesd ligt uitgestald.

Marcel M. Celis, maart 2008

## Noten

- (1) AUBRY F., DIERKENS A., *Le premier monument funéraire conçu par Victor Horta*, in *Epitaaf Bulletin*, 19<sup>de</sup> jrg., nr.2, november 2005, p. 12-16.
- (2) AUBRY F., *Victor Horta, architecte de monuments civils et funéraires*, in *Bulletin de la Commission Royale des Monuments et des Sites*, deel 13, 1986, p. 37-101.
- (3) KIK M102426.
- (4) AUBRY F., o.c., p. 80.
- (5) HOPPENBROUWERS A., VANDENBREEDEN J., BRUGGEMANS J., *Victor Horta, Architectonografie*, Brussel, 1975, p. 113, 115: het 'spoorloze' grafmonument in Gent, 1884 en het 'gesloopte' grafmonument Seghers-Berlemont in Kortrijk, 1888 zijn wellicht één en hetzelfde.
- (6) AUBRY F., o.c., p. 80 en p. 99, noot 275.
- (7) DULIERE C. ed., *Victor Horta. Mémoires*, Ministère de la Communauté Française de Belgique, Administration du Patrimoine Culturel, 1985, p. 18; zie ook AUBRY F., o.c., p. 45.
- (8) AUBRY F., o.c.,
- (9) Voor Godefroid Devreese zie behalve AUBRY F., o.c., en de aldaar vermelde literatuur, o.m. CLUYTENS-DONS D., *Devreese, Godefroid*, in VAN LENNEP J., *De 19<sup>de</sup>-eeuwse Belgische beeldhouwkunst, tentoonstellingscatalogus*, Generale Bank, 1990, p. 364-366; ENGELLEN-MARX, *La sculpture en Belgique à partir de 1830*, deel III, Leuven, 2006, p. 1222-1231. Voor diens funerair werk zie ondermeer VANDERVELDE C., *La Nécropole de Bruxelles. Etude de l'architecture et de la sculpture funéraires, des symboles et des épitaphes*. Inventaires, Brussel, 1991; VANDERVELDE C., *Les Champs de Repos de la Région Bruxelloise. Etude de l'architecture et de la sculpture funéraire, des symboles et des épitaphes*. Inventaires, Brussel, 1997; LEGGE J., *Le cimetière du Sud à Tournai. Un itinéraire pour aborder l'architecture, l'imagerie et la symbolique funéraire*, Doornik, 1995.
- (10) AUBRY F., o.c.
- (11) HOPPENBROUWERS e.a., o.c., p. 115.
- (12) SOLVAY L., *Notice sur Godefroid Devreese*, in *Annuaire de l'Académie Royale de Belgique*, CIX, 1943, p. 1-35.
- (13) Zie o.m. VANDEN BERGHE V., *De Stedelijke Sint-Jansbegraafplaats te Kortrijk, Licentiaatsverhandeling*, Universiteit Gent, Faculteit van de Letteren en Wijsbegeerte, Vakgroep Kunst-, Muziek- en Theaterwetenschappen, academiejaar 2000-2001.
- (14) Voortgaande op zijn *Agenda* zou de datering (1894) door Horta correct moeten zijn; voortgaande op zijn *Mémoires* lijkt de locatie (Gent) daarentegen fout.
- (15) Stadsarchief Kortrijk, *Modern Archief*, nr 584. Concessieaanvragen uit dezelfde periode, op hetzelfde formulier, verduidelijken weleens "dans le nouveau cimetière de la ville ..." met "route de Marcke", "de la Madeleine" (i.e. Magdalenakerkhof) of "chaussée de Ménin" (i.e. Sint-Jansbegraafplaats).
- (16) Stadsarchief Kortrijk, *Modern Archief*, dossier nr 3837: "Cimetière communal - N° 19717 - C. 4 février 1888 - Au Receveur Communal - Nous avons lh de vous informer que les personnes ci après designees doivent à la caisse communale du chef d'obtention de terrain pour sépulture les sommes respectivement inscrites à coté de leurs noms - Savoir: MIM Seghers-Berlemont -480- .. (...)"
- (17) *ibidem*, register.
- (18) Rijksarchief Kortrijk, *Modern Archief*, nr 7856.
- (19) Perk 47 West, concessie nr. 2423
- (20) Info F. De Sadeleer, *documentaliste bij La Fonderie, Sint-Jans-Molenbeek*. Zie ook: *La Compagnie des Bronzes (1854-1979), fabrique d'art*, tentoonstellingscatalogus, La Fonderie, 2002; ENGELLEN-MARX, *Compagnie des Bronzes*, ARA, Brussel, 2002.
- (21) Zie o.m. LE NORMAND-ROMAIN A., *Mémoire de Marbre. La sculpture funéraire en France 1804-1914*, Parijs, 1995, p. 183-227, *Les gisants*.
- (22) VAN LENNEP J., o.c., p. 562 en 438-439; MEZEN Ch., *Le Cimetière de Robermont. Le Père-Lachaise Liégeois*, Noir dessin Production, Grivegnée, 2000, p. 780 en 139.

Met dank aan Françoise Aubry, Horta Museum; Ann Augustyn, Stadsarchief Kortrijk; Lieve Dendooven, Stadsarchief Kortrijk; F. De Sadeleer, La Fonderie; Rudy Dhooge, Stad Gent; Stannie Geuens, Stad Antwerpen; Eric Huys, Rijksarchief Kortrijk; Bernard Pauwels, Erfgoedcel Kortrijk

# Het graf van dichter JOTIE T' HOOFT te Oudenaarde gered?



Jotie en Ingrid op hun huwelijksdag, 29 augustus 1975. (foto coll. Ingrid Weverbergh)

## Jotie T' Hooft, van Oudenaarde

De begraafplaats van Oudenaarde aan de Dijkstraat is als een waardige oude dame, die haar oude schatten en herinneringen koestert. Opschriften, beelden, portretten, symbolen en emblemen onthullen vergeten verhalen. Met de juiste blik ontwaart men levensbeschouwingen, standen en beroepen, gedrevenheden. Tussen stenen en ijzeren kruisen staan de indrukwekkende graven van hooggeplaatste waardige families, die worden beweend door een cupido of door gekroonde hoofden op een neogotische kapel. Een echtpaar wordt geëerd door een uniek stuk ceramiek, gemaakt door hun kleindochter. Uniforme gedenkstenen herinneren ons eraan dat, hoewel oorlogen van alle tijden zijn, de offers die ze vragen te groot zijn. Enkele bomen duiden aan waar eertijds een erehaag van groen werd gevormd voor de overleden burgers.

*Niet voor mij*

*Enkel de schade maakt ons wijzer,  
Niet de schande, die komt van anderen.  
Wij zijn machines van God en van ijzer  
enkel wat in ons zit kan veranderen.*

*Men vond vissen en kevers in klei  
Gestopt, in dozen van doods glas.  
Hars. Versteende varanen. De ijstijd voorbijgaan  
En mammoets ontdooien, bewogen hun slurf:*

*Er is alleen geen schimmelveld voor mij  
Om in te verzuren tot zachte dode van turf,  
Geen Tollund, geen zonnewende, enkel deze eeuw  
die door God is uitgekakt gelijk een ei.*

(Jotie T' Hooft, uit *In mij is onstuitbaar de doodsbloem ontloken*, 1992)

In deze wirwar van stenen valt het graf van Jotie T' Hooft niet onmiddellijk op. De voor eeuwig jonge dichter rust naast de linkermuur, aan de rand van de dodenstad. In de dood maakt hij, net zoals tijdens zijn dynamische bestaan, onmiskenbaar deel uit van de gemeenschap van Oudenaarde. Herinneringen aan hem en aan zijn warme thuis leven nog in de stad, bij zijn vrienden, vroegere klasgenoten... . Hoewel hij er werd gezien als een randfiguur, keek hij uit naar erkenning door zijn geboortestad. Het is terecht dat hij hier werd begraven. Trouwens, Jotie wandelde graag over deze begraafplaats.

## Het graf van Jotie

Door de kracht van het werk dat Jotie T' Hooft achterliet krijgt zijn graf een eeuwigheidswaarde. Mensen van ver, die geraakt werden

door zijn gedichten, bezoeken zijn laatste rustplaats. Je treft nog geregeld attenties van bewonderaars aan in de graftuin voor het kruis. Dit robuuste kruis is gemaakt door zijn nonkel Rik, die met veel liefde (en verdriet) het hout dat Jotie eens vasthield (toen hij bij hem werkte in het meubelrestauratie-atelier) transformeerde tot herdenkingsteken en er op kundige wijze de letters inkapte: "JOHAN GEERAARD ADRIAAN T'HOOFT". Johan, dat is de naam waarmee zijn familie hem aansprak. Daaronder staat gebeiteld "JOTIE", de Oudenaardse vorm van Johan (in Oudenaarde maakt men graag van de laatste lettergreep van een woord "ie"). En dan de getallen van zijn te korte leven "1956-1977"; de *prins der letteren* kreeg niet de kans om uit te groeien tot koning. (Julien Weverbergh zei ooit: *Hugo Claus is de keizer, Jotie de prins*).

## Jotie T' Hooft, het wonderkind van de jaren zeventig.

Jotie T' Hooft werd geboren op 9 mei 1956 in Bevere, bij Oudenaarde, net zoals zijn voorouders. Zijn vader was leraar en zijn moeder modeontwerpster. Van jongs af aan was hij opvallend taalvaardig, las en schreef hij veel. Omwille van zijn druggebruik en rebels karakter deed hij bijna alle scholen van Oost-Vlaanderen aan. Hij werkte in het meubelrestauratie-atelier van zijn oom, als nachtwaker en als lector bij uitgeverij Manteau. Waar hij ook was, wat hij ook deed, steeds bleef hij schrijven. In 1975 huwde hij uit liefde met Ingrid en verscheen zijn eerste bundel *Schreeuwlandschap*. Voor zijn tweede bundel *Junkieverdriet*

(1976) kreeg hij de prestigieuze Reina Prinsen Geerligsprijs. Jotie T' Hooft werd op korte tijd een literair fenomeen.

Zijn poëzie handelt over het verlangen naar zuiverheid, de spanning tussen ideaal en werkelijkheid en het onvervulbare verlangen, met mijmeringen over dood en erotiek. Zowel in zijn gedichten als in de realiteit tastte hij de grenzen af van zijn bestaan. Zijn jeugdige roekeloosheid dreef hem tot experimenten met drugs. Jotie dichtte voor zichzelf: "eenzaam been om op te staan..." De roes van de verslaving verbrak zijn band met de realiteit van het leven. Langs de ene kant werd hij gedreven naar alle aardse geneugtes, anderzijds ervaarde hij

een puur verlangen naar de goddelijke oorsprong, wat resulteerde in een duel. Heel veel liefde, noch psychologische of esoterische hulp kon baten. Zijn verslaving maakte hem blind voor de uitgestoken hand van zijn vrienden en familie. Die moesten op 6 oktober 1977 vernemen dat hij overleden was aan een overdosis.

### Zijn onmiskenbaar talent zal hem overleven

Tijdens zijn leven bracht hij een aantal bundels uit: *Schreeuwlandschap*, dat als een *message in a bottle, a cry for help*, een brug naar andere mensen poogde te zijn. *Junkieverdriet* gaat over het gevecht met drugs. *Poezebeest* is een bundel voor zijn echtgenote, die het omslag ontwierp.

*In bossen op eenzame plekken* was klaar voor de uitgever, maar werd postuum gedrukt. Proza kan je lezen in *Heer van de Poorten*. Na zijn leven verschenen nog bundels met onuitgegeven werk; *Nagelaten gedichten*, *De beste gedichten van Jotie T' Hooft*, *In mij is onstuitbaar de doodsbloem ontloken* (met een treffend voorwoord van hoogleraar Kul Hugo Brems), *Verzamelde gedichten en Verzameld proza*.

J.P. Mulders waagde zich aan zijn biografie, *Een treurige prins*. Een verzameling autobiografische brieven en artikels, werd bijeengebracht in *Een pijl in het niet*.

Dit prille oeuvre wordt nog steeds gelezen en heruitgegeven, wat aantoonde dat het een tijdloze herkenbaarheid bevat. Enerzijds biedt zijn werk een klare kijk op de tijdsgeest, anderzijds is het sleutelpoëzie die je innerlijke wereld opent. Jotie T' Hooft was een herfstige spirituele zoeker naar liefde en zingeving. Zijn werk is al enkele jaren opgenomen in de schoolhandboeken voor de lessen Nederlands. Niet alleen de krachtige poëtische taal, ook zijn hele persoonlijkheid blijft vele mensen aanspreken.

### Toekomstverwachting van het graf

Jotie's oom Rik verzorgt nog steeds zijn sobere graf op de begraafplaats in de Dijkstraat te Oudenaarde. De grafvergunning kon dit jaar met 5 jaar verlengd worden, geen oplossing voor de toekomst dus. In 2012 zal het graf terug in bezit komen van de gemeente, die dan kan beslissen om het te laten staan of te verwijderen.

### Het beheer van het funerair erfgoed

Wettelijk is de gemeente in staat een grafteken te behoeden voor afbraak. Het decreet op de begraafplaatsen

#### EN WAT DAN?

*Op een dag zal ik weg zijn en wat dan? Verdwenen zonder een teken te geven of te nemen en het puin dat ik achterlaat is niet langer lachwekkend.*

*Want wie zoals ik nooit heeft gebouwen laat niets achter dan verwachting en verwarring en wat dan?*

*Wellicht in uw herinnering zal ik stollen verstijven, niet lang meer blijven maar verbleken tot verleden en wat toen? Te doen?*

*'Het was waar' zult gij zeggen 'hij speelde met woorden als geen ander maar wat heeft dat te betekenen.' Zo bleek zal ik zijn.*

*In u ...*

*En wat dan...?*

(Jotie T' Hooft, uit *Schreeuwlandschap*, 1975)





Het graf van Jotie 't Hooft op de begraafplaats van Oudenaarde (foto Anne-Mie Havermans)

en lijkbezorging van de Vlaamse gemeenschap (16-01-2004) verplicht iedere gemeente om een lijst op te maken met graven van lokaal historisch belang. Zowel graven met een *historische, artistieke, volkskundige of socio-culturele waarde* komen in aanmerking, m.a.w. zowel de vormgeving, symboliek, de plaats van het grafteken, het materiaalgebruik, de ontwerper of uitvoerder als het belang van de persoon wordt afgewogen.

## Petitie

Wegens het bovenlokaal belang van de dichter Jotie T' Hooft, is het een teken van piëteit om zijn graf te bewaren. Het waardevolle karakter van de oude begraafplaats van Oudenaarde vraagt daarenboven om een beheersplan dat de waarde van deze herdenkingsplaats onderstreept.

Om dit te bekomen werd een petitie gestart, waarin gevraagd werd dat de stad Oudenaarde:

1. een inventaris laat opmaken van haar funerair erfgoed, om te komen tot een lijst van graven van *lokaal historisch belang*, waarbij ongetwijfeld het graf van Jotie 't Hooft, *Vlaanderens grootste poète maudit*, zal opgenomen worden.
2. nu reeds beslist om het graf van Jotie T' Hooft niet te ontruimen.

Vanuit heel België kwamen honderden reacties van studenten, professoren, arbeiders, ambtenaren, tot de minister van cultuur Bert Anciaux. Allen bepleiten ze het behoud van het graf van Jotie T' Hooft. Geert Van Istendael, Tom Lanoye, Marc De Bel, Bart Moeyaert, Herman Brusselmans, Stijn

Meuris en Jozef Deleu vinden het vanzelfsprekend dat het graf van deze dichter bewaard wordt vanwege zijn groot cultureel belang. In de petitielijst staan namen van politici, schrijvers, theatermakers, academici, bibliothecarissen,... Journalisten als Piet Piereyans en Marc Reynebeau tekenden enthousiast, evenals voorzitter van boek.be Jos Geysels, organisator van de poëzieweken in Watou Gwij Wandeling en Willy Tibergein van het Poëziecentrum (Gent). In totaal ondertekenden 1075 personen de petitie.

Op 29 februari 2008 werden de initiatiefnemers, gesteund door Rik T' Hooft en Marc de Bel, plechtig ontvangen op het stadhuis van Oudenaarde, in de zaal waar Ingrid en Jotie destijds (29 augustus 1975) trouwden. Burgemeester Marnic De Meulemeester, schepenen van Burgerzaken Carine Portois en schepenen van Cultuur Guy Hove

luisterden aandachtig naar de uiteenzetting over de betekenis van Jotie T' Hooft en de waarde van het funerair erfgoed in Oudenaarde. In zijn weerwoord sprak de burgemeester zijn begrip uit en hij garandeerde dat er snel een bevredigend antwoord zou komen. Het werd ook duidelijk dat de schepenen van burgerzaken gemotiveerd is om concreet te werken aan de leefbaarheid van de stedelijke begraafplaatsen, met eerbied voor het historische. Om de positieve instelling van het gemeentebestuur kracht bij te zetten, werd een drankje aangeboden waarmee deze ontmoeting werd afgesloten.

Een positief antwoord van het gemeentebestuur zou de verjaardag van Jotie extra glans geven. Op die dag, 9 mei 2008, zijn er feestelijkheden gepland in Oudenaarde rond de uitreiking van de Jotie T' Hooft Poëzieprijs. Liefst 311 deelnemers schreven zich in, goed voor een totaal van 560 gedichten. Marc de Bel brengt op die feestdag zijn gelegenheids-gedicht over Jotie. ([www.jotiepoezieprijs.be](http://www.jotiepoezieprijs.be)).

Ondertussen werkt theatermaker Nicolaas Mannens aan een trilogie over het leven van Jotie T' Hooft. Jotie T' Hooft blijft zichtbaar de harten van de mensen beroeren.

Ingrid Weverbergh & Anne-Mie Havermans

# De begraafplaats van Elsene

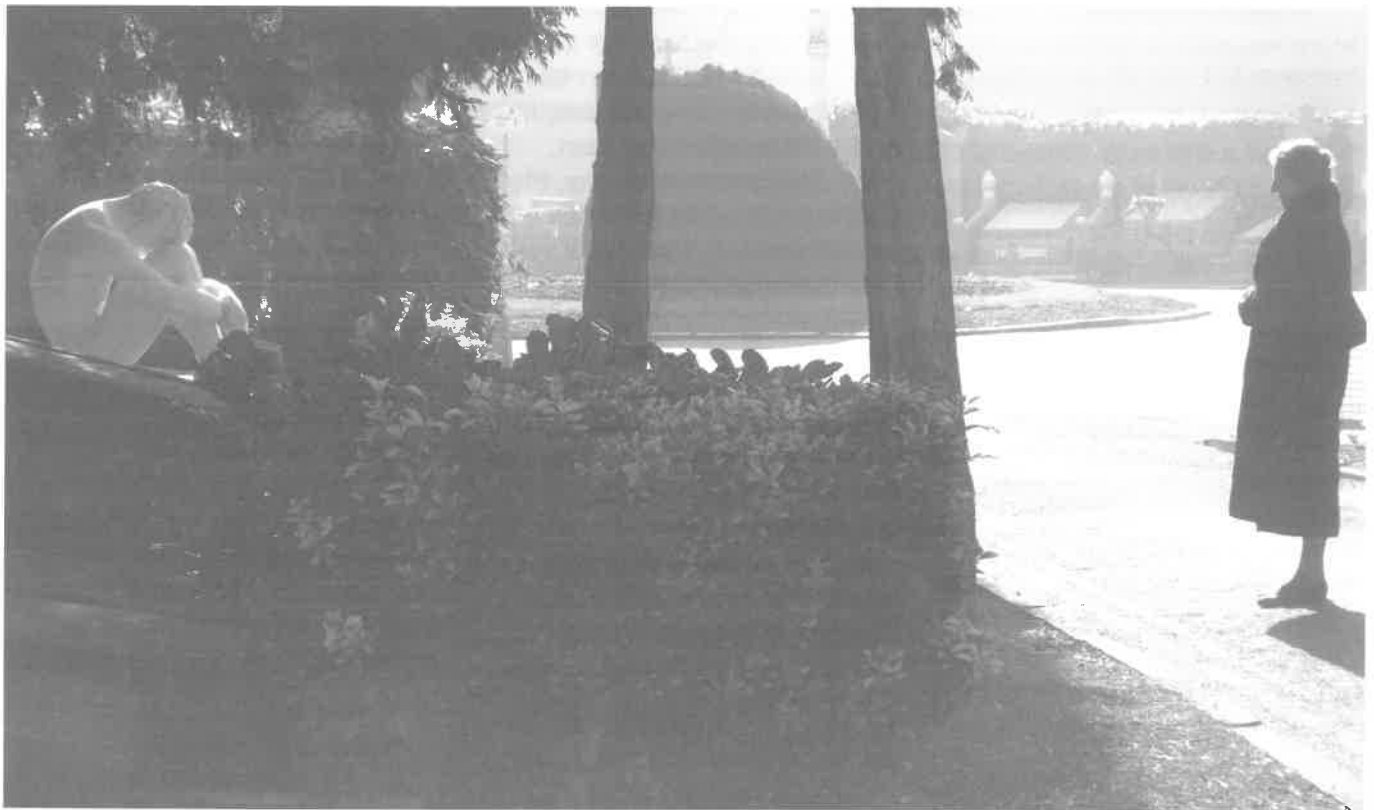
Brussel in de smogdagen.

De begraafplaats baadt in een melancholieke sfeer. Mistige vuile lucht omfloerst oorlogsmonumenten en alledaagse treurnissen.

A nos héros ...

Aan zusje Uw wezen was liefde ...

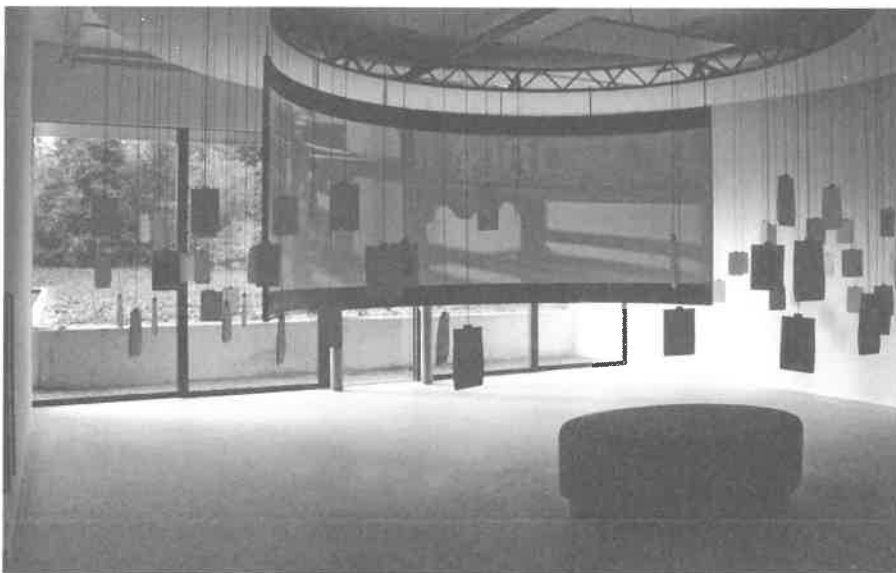
*pol de prins*





# Het Nederlands Uitvaart Museum Tot Zover, een museum over dood én leven.

Enkele dagen voor Kerstmis van vorig jaar opende het *Nederlands Uitvaart Museum Tot Zover* zijn deuren op de begraafplaats De Nieuwe Ooster in Amsterdam. Het is voor Epitaaf niet enkel de aanleiding geweest om er een bezoek te brengen, maar ook om een reeks artikels te beginnen over funeraire musea en verzamelingen in Europa. Die zal ons onder meer leiden naar Duitsland, Zwitserland, Hongarije, Frankrijk, Spanje en Portugal. Maar in dit eerste deel blijven we dus dicht bij huis.



De inkomsthal van het museum met een audiovisuele inleiding.

Het is dan eindelijk zover: op 20 december 2007 is het *Nederlands Uitvaart Museum* officieel en feestelijk geopend, zoals het hoort, plechtig en dus in aanwezigheid van plaatselijke gezagsdragers en verantwoordelijken uit de uitvaartwereld, maar ook met een knipoog: twee als engeltjes verklede meisjes begeleidden de aanwezigen door het museum voor een allereerste bezoek. Het typeert de hele opzet van de instelling: ondanks de serieuze thematiek kiest het museum niet voor een dramatische, laat staan stoffige of macabere aanpak. Vertellen, prikkelen, tot denken aanzetten zijn de ordewoorden. Het museum stelt ook uitdrukkelijk te verhalen over de omgang met de dood in

verleden, heden én toekomst. Naast een permanentie tentoonstelling zullen ook tijdelijke exposities georganiseerd worden.

## “Haast geboden”

De totstandkoming van het museum heeft nogal wat voeten in de aarde gehad: tussen het prille idee en de uiteindelijke realiteit ligt bijna een halve eeuw. De eigenlijke bezieler van het project is Henk Kok (83), lang professioneel actief in de uitvaartbranche, maar vooral één van Nederlands bemaamste 'funeraire experts'. Nog voor het funerair meer in de belangstelling kwam te staan in de jaren '90 gaf hij al lezingen en rondleidingen over dit onderwerp, verzamelde hij al wat met deze thematiek te maken

had en publiceerde hij onverdroten artikels en boeken. Midden de jaren '60 oppert hij met enkele geestesgenoten het idee voor het eerst om zo'n museum op te richten. Maar het is wachten op 1989 vooraleer er concrete stappen worden genomen. In dat jaar schrijft hij, in een brief aan de toenmalige organisatie van uitvaartbedrijven NUVU, dat “er haast is bij geboden. Het de hoogste tijd is dat er een uitvaartmuseum in Nederland komt.” En hij stelt de oprichting voor van een stichting met dat doel. En zo gebeurt: even later wordt de *Stichting Nationaal Uitvaart Museum* boven de doopvont gehouden. De stichting -te vergelijken met een Belgische vzw, maar zonder leden- heeft als hoofdoel een museum op te richten rond doodsrutuelen en gebruiken in Nederland. Vanaf het begin zetelden hierin vooral mensen uit de branche: verzekeraars, begrafenisondernemers en producenten van begrafenisartikels. Terwijl de collectie, die voornamelijk bestaat uit de verzameling van Henk Kok, aangroeit, komt er in de jaren '90 niet echt schot in de zaak: vooral de zoektocht naar een geschikte locatie blijft vruchteloos. Tot in 2004: het Amsterdamse stadsdeel Oost/Watergraafsmeer geeft toestemming om de oude doodgraverswoning van de begraafplaats de Nieuwe Ooster

hiervoor te gebruiken. In hetzelfde jaar wordt een *Stichting Funerair Erfgoed* opgericht die de collectie zal beheren en die stukken in bruikleen zal geven aan het museum. En ten slotte wordt Guus Sluiter als projectleider aangetrokken.

## Oud & nieuw

Vanaf dan gaat het snel. Al gauw blijkt dat het in 1892 door de toenmalige Amsterdamse stadsarchitect Adriaan Weissman getekende gebouw niet beantwoordt aan de eisen van een nieuw museum. Een uitbreiding of een nieuwbouw dringt zich op. De opdracht hiervoor krijgen Harry Kerssen en Arie Graafland van Kerssen Lijbers architecten. Zij ontwerpen een uiterst sober, open, functionalistisch gebouw in beton glas en staal dat door een glazen gang verbonden is met het oude gebouw. In deze nieuwbouw bevindt zich de receptie, een (te verhuren) vergaderzaal, een grote expozaal en een café. Van buiten gezien is deze nieuwbouw opvallend onopvallend: de architecten kozen bewust om de constructie een meter in de grond te laten verzinken. Vanuit het café heb je zicht op het rondpunt aan de ingang van de begraafplaats. Het geeft een extra dimensie aan het museumbezoek: terwijl je een koffie drinkt kijk je naar de mensen die zich verzamelen om een geliefde ter aarde te dragen.

Overigens staat het museum volledig los van de werking van de begraafplaats. Meer in het algemeen is het zo dat de overheid nauwelijks inbreng heeft of had in de totstandkoming van het museum dat zichzelf financieel moet zien te bedruipen. Vanzelfsprekend gebeurt dat niet alleen door de verkoop van tickets. Sponsorgelden en giften van (uitvaart)bedrijven en andere organisaties vormen de hoofdbrok

van de inkomsten. De verhuur van de zaal moet ook een duit in de lade brengen.

## Over palfreniers en miniatuur lijkwagens

Bij de bedenkers van de tentoonstelling heerste blijkbaar de angst om een 'stoffig' museum op te richten. Bij het uitdenken van het concept is bewust niet uitgegaan van de bestaande collectie (zie interview). Voor de opbouw van de tentoonstelling werd beroep gedaan op een professioneel team en zelfs voor de promotie en de ontwikkeling van de huisstijl is een gespecialiseerd communicatiebureau onder de arm genomen. Een inleidende tekst in de eerste en grootste zaal van het museum legt summier de bedoeling uit: *“Hoe we omgaan met de dood zegt veel over wie we zijn, onze afkomst en de tijd waarin we leven. Tot Zover vertelt over de omgang met de dood aan de hand van vier thema's: rituelen, het lichaam, rouw & herinnering en ten slotte Memento Mori.”* Rond deze themata hebben de tentoonstellingsmakers objecten, illustraties en teksten bijeengebracht die de bezoeker een beeld moet geven van de verscheidenheid van onze omgang met 'het onvermijdelijke' vroeger en nu, hier en elders. Een audiotour, inbegrepen in de ingangsprijs, geeft bij sommige vitrines meer achtergrondinformatie.

In de eerste zaal belandt de bezoeker in een halfronde audiovisuele presentatie. In een notendop wordt de funeraire geschiedenis van Europa, en vooral van Nederland geschetst met speciale aandacht voor de veranderende gebruiken sinds de Tweede Wereldoorlog. Hierna begint de eigenlijke tentoonstelling. In enkele mobiele vitrines -bedoeling is dat deze ruimte gebruikt kan worden voor tijdelijke

expo's- focust men op onder meer de geschiedenis van de begrafenisondernemers. Misschien meer nog dan de foto's of gravure's maakt een tentoongesteld uniform van een *palfrenier*, of (rouw)-koetsbediende, samen met de bijbehorende *épauletten* van eerste, tweede of derde klasse, dit verleden haast tastbaar. In een andere vitrine-kast toont men de maquette van het crematorium Westerveld in IJmuiden, het allereerste in Nederland. Een prachtig modernistisch ontwerp van Willem Dudok. Eén van de meest merkwaardige verzamelingen is een reeks miniatuur lijkwagens, waaronder een mooie Cadillac mét minilijkkist die het museum pas een jaar geleden verwierf.

## Doodskisten als etalage

Voor de eigenlijke permanente tentoonstelling keren we van het verleden terug naar het heden. Rond het thema 'Rituelen' bouwden de tentoonstellings-makers een podium met zeven lijkkasten die als een soort etalage gebruikt worden om funeraire gebruiken en gewoonten van zeven grote religieuze groepen in Nederland te illustreren. Naast een videoscherm liggen in de kisten allerlei voorwerpen die gebruikt worden bij de uitvaart of mee-gegeven worden bij de laatste reis. Zo krijgt een overleden Chinees symbolisch een volledige maar wel papieren 'overlevingspakket' mee: van kleding en geld tot een paspoort en mobiele telefoon. Bij elke kist hoort een begeleidende tekst die duiding geeft bij de soms eigenaardige objecten die de bezoeker te zien krijgt.

## Maagpompen en haarwerken

Via de verbindingsgang 'De Gang' vervolgt men het bezoek naar de oude en heringerichte opzichters-

woning. Het eerste wat opvalt in de zaal waar de thema's 'Lichaam' en 'Rouw & Herinnering' worden behandeld zijn de opvallende 'meanderende' vitrines: hier geen normale, rechte wandvitrines. De uitstekende etalages en de door panelen gesloten delen moeten de nieuwsgierigheid van de bezoeker stimuleren. Het is niet helemaal verwonderlijk dat de meest confronterende objecten hier getoond worden waar men het heel concreet over het begraven, cremeren en conserveren van het lijk heeft. Voor gevoelige zielen zijn de geëtalleerde maagpomp, vocht-absorberende zwelvezels of luier misschien net iets té concreet.

Even verder waar het over rouwen en herinneren gaat, hangen een paar topstukken uit de verzameling: unieke zogenaamde 'haarwerken': armbanden, broches en vooral 'schilderijen' gemaakt met haar van de overledene. Deze objecten waren vooral populair eind 19<sup>de</sup>, begin 20<sup>ste</sup> eeuw en heel vaak werden begraafplaatsen of graven afgebeeld.

### ***“Van het concert des levens krijgt niemand het program”***

De zaal rond het adagium 'Memento Mori' valt op te vatten als een soort uitleiding. Ook hier bevindt zich een vaste vitrinekast, waar op een heel associatieve manier objecten maar vooral prenten en allerhande documenten verzameld zijn die ons tonen dat we elke dag -als we het willen zien- geconfronteerd worden met verwijzingen naar de dood. Dat gaat van 'tegelwijsheden' als de tussentitel hierboven over (horror)-filmaffiches tot cigarettenpakjes. Naast deze vaste collectie, die nog zal aangevuld worden met een audiovisuele presentatie in een apart kamertje, zal hier ook plaats



*Buitenzicht op het nieuwe museum. Links: de lage nieuwbouw, rechts: een deel van de oude opzichterswoning.*

zijn om het werk van kunstenaars te tonen die rond de dood werken.

### **Interactief en virtueel**

Na het bezoek van het eigenlijke museum bestaat de mogelijkheid om de ontdekkingstocht verder te zetten op de begraafplaats zelf. Daar werd een klein parcours aangelegd met luisterpalen waarbij je door middel van het audiogidsje telkens wat uitleg krijgt over aspecten van de begraafplaats of enkele opmerkelijke graven. Het mag gezegd: de tentoonstellingmakers hebben kosten noch moeite gespaard om er een hedendaags museum van te maken. De audiotour steekt goed in elkaar en geeft relevante bijkomende informatie. Er staan en hangen veel schermen: niet als 'moderne' gadgets maar als integrerend deel van het geheel. Een onderdeel van het museum wordt trouwens virtueel en interactief en sluit zo aan bij een trend die zich stilaan op het internet manifesteert waarbij mensen online rouwberichten of condoleances plaatsen. 'Jij&ik' zal een platform worden waar iedereen een foto en tekstje van of rond een overleden vriend, familieid, geliefde.. kan achterlaten. Zo sluit het museum aan met komende trends in de uitvaart.

Criticasters zouden kunnen opvoeren dat er uiteindelijk vrij weinig te zien is, of dat er zoveel méér te vertellen is over dit onderwerp. De vitrines staan inderdaad niet propvol, en de collectie is zonder twijfel veel rijker. Maar met het getoonde krijgt de bezoeker toch een breed en divers beeld van wat de dood voor mensen betekende én betekent. Bovendien zoekt men nog naar een manier om een paar andere stukken uit de verzameling, waaronder enkele grafzerken en een 19<sup>de</sup> eeuwse lijkkoets, aan het publiek te tonen. Al bij al is het Uitvaart Museum een reis naar Amsterdam meer dan waard, zowel voor leken als mensen die al wat meer thuis zijn in de materie. De tentoonstelling is gebald en gedurfd, laagdrempelig zonder oppervlakkig te worden. Bovendien kan aan het museumbezoek een wandeling over de begraafplaats gekoppeld worden.

*Tim Jansens*

#### **Praktische informatie:**

Inlichtingen rond openingstijden, toegangsprijzen en een routebeschrijving: Nederlands Uitvaart Museum Tot Zover  
Kruislaan 124, 1097 GA Amsterdam  
+ 31 20 694 04 82  
info@totzover.nl  
www.totzover.nl

## Interview met directeur Guus Sluiter

### *“Niet confronterend, wel prikkelend”*

**Bij ons bezoek aan het gloed-nieuwe museum hadden we een vraaggesprek met directeur Guus Sluiter. Deze kunst-historicus werd in 2004 aangesteld als projectleider om de bouw van het museum en de voorstelling van de collectie in goede banen te leiden. Vier jaar later, en amper een maand na de officiële opening lijkt hij voorzichtig tevreden:** *“Vanaf het begin was het de uitdrukkelijke bedoeling om een echt museum op te richten. We wouden niet iets als een stichting of vereniging die haar verzameling even openstelt. Het moest een museum in de ware zin van het woord worden. Het mocht geen amateuristisch iets worden. Vandaar ook dat het langer heeft geduurd dan voorzien voor we openen.”*

**Epitaaf:** Niettegenstaande er op een redelijk beperkte oppervlakte veel te zien is, veronderstel ik dat er ook veel objecten uit de verzameling in kelders of depots blijven?

**Sluiter:** Een deel van de collectie staat inderdaad gestockeerd. Trouwens, nogal wat van de aanwinsten dateren van de laatste jaren. Maar voor de opbouw van wat er nu in het museum te zien is zijn we bewust niet, of maar in beperkte mate, uitgegaan van wat we in collectie hadden. Ons uitgangspunt was het idee dat we hebben geconcipeerd rond een museum dat de dood wil helpen uitleggen, bespreekbaar maken. Vanuit die ideeën zijn we gaan zoeken wat bruikbaar was in onze verzameling om dat te illustreren. Wanneer we alleen van die

verzameling hadden gewerkt was onze aanpak te beperkt, te geschiedkundig gebleven. We willen het onderwerp bewust breder aanpakken. Vandaar ook dat het eerste wat de bezoeker te zien krijgt een diavoorstelling is van de hedendaagse fotograaf Tom Weerheijm. Maar naast de permanente tentoonstelling zullen we een paar maal per jaar tijdelijke expo's opzetten waarbij we vanzelfsprekend zullen putten uit onze verzameling. We hebben hierover al ideeën maar het is nog te vroeg om daarover te spreken.

**Epitaaf:** Het ziet er inderdaad erg mooi en professioneel uit. Dit zal een aardige duit gekost hebben?

**Sluiter:** Zeker. Alweer een andere reden waarom het een tijd gekost heeft voor we dit museum konden realiseren. We hadden al een spaarpot, vooral van giften. Het gros van de middelen komt nu van sponsors en organisaties die het museum genegen zijn. Om u een idee te geven: de vaste presentatie alleen kostte 400.000 euro. Daarin is dan wel alles begrepen van de tentoonstellingskasten tot de audiovisuele middelen en de audiotoer.

**Epitaaf:** In tegenstelling tot vele andere musea is deze audiotoer echt wel een verrijking. Op het ogenblik werkt die nog niet honderd procent op het buiten-parcours. Wat voor informatie kan een bezoeker/luisteraar daar verwachten?

**Guus Sluiter:** “De audiotoers zijn bedoeld als aanvulling. Niemand wordt gedwongen, je kiest wat je

wil horen, wanneer je stopt. Buiten hebben we ook een kort parcours aangelegd met een vijftiental luisterpalen. Naast korte beschrijvingen van een aantal merkwaardige graven hebben we er vooral aandacht voor de manier waarop de begraafplaats is aangelegd, het parkaspect. Hier hopen we ook op termijn, en in samenwerking met de autoriteiten van de begraafplaats, grotere wandelingen te kunnen aanbieden.”

**Epitaaf:** Enkele elementen in de tentoonstelling wijzen erop dat u ook mikt op een jonger publiek?

**Sluiter:** We vermoeden wel dat het grootste deel van onze bezoekers iets oudere en hoger opgeleide mensen zullen zijn. Maar dat sluit zeker niet uit dat we hopen een heel verscheiden publiek te kunnen aanspreken, en daar horen gezinnen en kinderen bij. Het zou mooi zijn wanneer ook scholen het museum komen bezoeken. We werken ook aan speciale circuit voor kinderen. Dat zal een soort spel worden dat we vanaf maart hier zullen verkopen waarbij ze al spelend het museum en de thematiek kunnen ontdekken.

**Epitaaf:** Nu we het over kinderen hebben. Alhoewel er inderdaad niet veel lugubers of macaber te bespeuren valt, zijn er toch zaken die zelfs een geharde bezoeker even doen slikken. Ik denk dan vooral aan de zaal waar objecten getoond worden rond begraving en crematie. Er is het bord met opschrift: ‘Levenloos geboren kinderen’ of de heup-protesen die blijkbaar de hitte van de crematie-oven doorstaan.

**Sluiter:** Dat paneel dateert uit de tijd dat doodgeboren en dus niet gedoopte kinderen in een apart, niet-gewijd deel van de begraafplaats begraven werden. Voor veel mensen, zeker jongeren, is dat inderdaad confronterend. Het is ook een deel van de opzet van het museum om bezoekers te prikkelen, en zo aan het denken te zetten. Maar het mocht zeker geen rariteitenkabinet worden. Er zijn lange discussies voorafgegaan aan de manier waarop we het thema zouden benaderen. Ook hebben we veel afwegingen gemaakt over wat we zouden tonen en hoe, zowel intern als met de mensen die we onder de arm hebben genomen om die ideeën uit te werken en in een tentoonstelling te gieten.

Om een voorbeeld te geven: de vitrineskasten in de twee kleinere zaaltjes. Uit ervaring en onderzoek bleek dat bezoekers bij de klassieke, vlakke vitrines vol met objecten genijgd zijn daar zeer snel voorbij te lopen. Dat wilden we vermijden. Dus hebben we een systeem bedacht met uitspringende en deels gesloten vitrines. We hopen zo de nieuwsgierigheid van de bezoeker te blijven

prikkelen. En ik denk dat het werkt. De panelen in de vitrines verhinderen de bezoeker die deze ruimte binnenstapt het geheel te overzien: hij of zij is verplicht zich te bewegen om alles te zien.

**Epitaaf:** De officiële naam luidt 'Nederlands Uitvaart Museum Tot Zover'. Vanwaar die, nogal opmerkelijke toevoeging?

**Sluiter:** Het heeft met het hele concept te maken én met het feit dat dit een echt museum moest worden. We hebben het professioneel willen aanpakken. We vroegen ons communicatiebureau een naam te bedenken die de huisstijl zou uitstralen. 'Tot zover', simpele zwarte letters op een witte achtergrond, waarvan de 'T's ook naar een kruis verwijzen, is een simpele uitdrukking die tegelijkertijd veel associaties toelaat. Het is helder en duidelijk én het roept gedachten en emoties op die bij iedereen anders kunnen zijn. Precies waar we als museum ook hopen voor te staan.

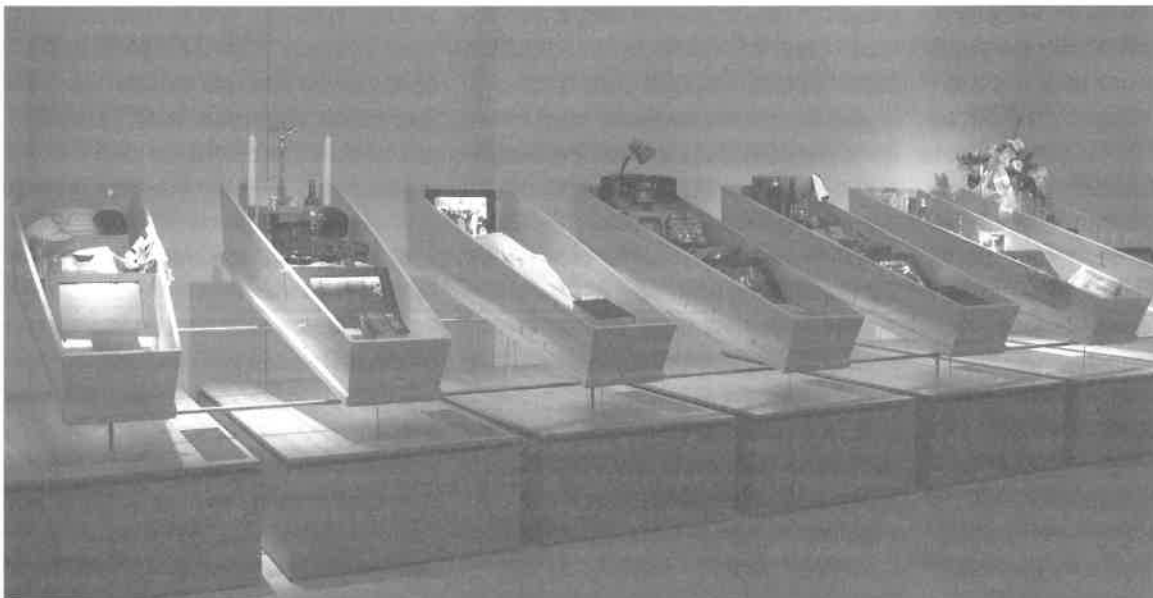
**Epitaaf:** Het museum is nu ongeveer een maand open. Hier en daar zijn er nog zaken af te werken.

Veel te vroeg om al een balans op te maken. Wellicht krijgt u toch al een beeld van de eerste reacties?

**Sluiter:** Ik ben de eerste om toe te geven dat nog niet alles tot in de puntjes is afgewerkt. Zoals u opmerkte zijn er nog problemen met de audiotour op de begraafplaats zelf. De teksten met uitleg in de vitrinekasten moeten nog geplaatst worden... We hebben af en toe nog problemen met de projectieschermen. Maar goed dat lijken me normale kinderziekten. Maar de reacties tot nu toe zijn heel positief. En ondanks dat we in een wat rare periode van het jaar zitten (begin januari, TJ) mogen we niet klagen over de opkomst. Ook de aandacht van pers en televisie is heel goed geweest. In april lanceren we de website 'Jij & ik' wat normaal weer wat media-aandacht met zich mee zal brengen en helpen om het publiek zijn weg zal helpen vinden naar Tot Zover.

**Epitaaf:** Mogen we u feliciteren en het allerbeste wensen met dit unieke museum.

*Tim Jansens*



*Doodskisten als vitrines om hedendaagse funeraire gebruiken in verschillende religies te tonen. Foto's: Uitvaart Museum Tot Zover.*



# De Novodevichy begraafplaats in Moskou

Even buiten het centrum van Moskou aan het metrostation Sportivnaja ligt het nieuwe Maagdenklooster dat eertijds 36 dorpen telde. Het was het rijkste klooster van Moskou, waar ooit de dochters van de hoogsten van het rijk toetraden. Aan de zuidmuur van dit klooster ligt het kerkhof (Kladbisjtse), dat tot voor enkele jaren ontoegankelijk was voor toeristen en zelfs voor sovjetburgers. Het is de begraafplaats bij uitstek voor de prominente Russen.

Op mijn reis door Rusland in juli 2007 bezocht ik het Novodevichy klooster met aanpalende begraafplaats. Een korte schets van mijn bezoek...



*Het graf van de pianist Sviatoslav Richter.*

Om de bevrijding te vieren van Smolensk uit de handen van de Pools-Litouwse overheersing stichtte Grootvorst Vassily (vader van Ivan de Verschrikkelijke) het Novodevichy klooster in 1524. Het klooster moest deel uitmaken van een verdedigingsgordel rond Moskou, en werd daarom voorzien van dikke muren met daartussen 12 torens.

Net zoals in het westen was het in Rusland traditie om zijn doden te begraven dicht bij de kerk of het klooster. Het Novodevichy klooster in Moskou was in deze zeker geen

uitzondering, immers de adel alsook de clerus kregen er hun laatste rustplaats. Later pronkten intelligentsia en rijke handelaars er met graftombes waarvan er tot op heden nog enkele bewaard zijn. In 1898 werd aan de zuidelijke muur van het klooster een nieuw kerkhof opgericht dat in 1904 officieel werd geopend. Aanvankelijk werden hier enkel eenvoudige mensen begraven. Rond 1927 werd door de sovjet-autoriteiten beslist om er van dan af enkel 'voornamen' sovjetburgers te begraven, vooral kunstenaars,

dichters, denkers, schilders, musici en later ook wetenschappers. Nog later volgden de nieuwe sovjetmachtshouders hun voorbeeld.

Zo behoorden o.a. Lenin's broer Dimitri Ulianov, en de vrouw van Stalin Alliluyeva Stalina Nadezhda tot de geprivilegieerden.

Nadat Chroesjtsjov er werd begraven bleef het kerkhof voor een lange tijd gesloten voor het publiek. Merkwaardig op dit kerkhof is dat bijna elk graf er zijn geschiedenis heeft. Wie vandaag held is, wordt morgen van zijn voetstuk gehaald. Zo verging het Stalin, en daarna ook Lenin. Voor vele kunstenaars was dit evenzeer het geval.

Rond 1930 werden de schrijver Gogol en de landschapsschilder Levitan er 'herbegraven'. Een eerste uitbreiding drong zich op in 1949. Het kerkhof kreeg de naam Nieuw Novodevichy kerkhof. Rond 1970 werd het kerkhof opnieuw vergroot waardoor het in zijn huidige vorm een oppervlakte beslaat van ongeveer 7,5 ha. met bijna 26.000 graven. Een wandeling op de begraafplaats van Novodevichy is een wandeling doorheen de Russische geschiedenis. Merkwaardig is o.a. dat Nikita Chroesjtsjov niet in het Kremlin rust, waar trouwens vele naoorlogse beroemdheden een plaats kregen. Chroesjtsjov werd



Het graf van de componist Raisa Gorbacheva.

in 1966 uit zijn functie ontheven, en toe hij in 1971 stierf werd hij hier begraven en kreeg later een grafmonument in geometrische stijl in sectie zeven, dat gemaakt is door de avantgarde-kunstenaar Ernst Neizvestny, eens door Chroesjtsjov vergruisd al kunstenaar...

Het kerkhof omvat een ganse galerij aan beroemdheden uit zowel de kunst-, politieke-, en wetenschappelijke wereld. Naast de reeds eerder genoemde Gogol (1809-1852), liggen er ook de schrijvers Anton Chekov (1860-1904) en Majakovsky Vladimir (1893-1930) dichter van de Russische revolutie. Componisten zoals Prokoviev (1891-1953), Shostakovich (1906-1975), Skrjabin Alexander (1871-1915). Musici zoals Sviatoslav Richter (1915-1997) vermaard pianist. David Oistrakh (1908-1974), en Koghan Leonid (1924-1982) beiden gekend als vioolvirtuozen. Uit de wereld van de cinematografie de cineasten Eisenstein Sergej (1898-1948) en Stanislavsky (1863-1938). De vliegtuigbouwers Tupolev Andrei (1888-1972) en Ilyushin Sergej (1894-1977) waren in het echte leven niet alleen concurrenten, zelfs na hun dood wedijveren zij nog met elkaar door hun groteske graven, als ware iconen omtrent hun verwezenlijkingen in de geschiedenis van de luchtvaart. Andrei Gromiko (1908-1989) was één van de laatste communistische



Het graf van de componist Sergej Prokoviev.

grootheden die op het kerkhof werd begraven. Hij was vooral bekend als minister van buitenlandse zaken van 1957 tot 1985 en tevens als ambassadeur en diplomaat tot hij door Michael Gorbatsjov opzij werd gezet. Diens echtgenote Raisa Gorbacheva (1932-1999) die wat



Het graf van de ingenieur Andrei Tupolev.



*Het graf van de componist Dimitri Shostakovich.*

meer glitter en westerse luxe in het Kremlin bracht, kreeg een zwart-marmeren graf met een bronzen beeld.

Bezoekers leggen er dagelijks verse bloemen, waardoor haar graf tot één van de meest bezochte graven van de begraafplaats behoort. Heden worden er weer 'moderne' russen uit het postcommunisme tijdperk begraven, zoals de kosmonaut Georgi Bondarchuk (1920-1994), de filmacteur Joeri Nikulin (1921-1997) en de populaire gouverneur Alexander Lebed (1950-2002). In april 2007 kreeg de meester-cellist Mstislav Rostropovitsj, die op tachtigjarige leeftijd overleed zijn laatste rustplaats op de Novodevichy begraafplaats. Zowat tweeduizend mensen kwamen een laatste eer betuigen aan de muzikant en pleitbezorger van de vrije meningsuiting ten tijde van de Sovjet-Unie. Toen de kist ter aarde werd besteld, applaudiseerden de aanwezigen plechtig. Rostropovitsj rust nu in de nabijheid van de componisten Sjostakovitsj en Prokofiev, die hij

trouwens persoonlijk gekend heeft. Volgens de Russische persagent-schappen waren onder meer de Spaanse koningin Sofia, de toenmalige Franse presidentsvrouw Bernadette Chirac, violist Maxim Venguerov, de weduwe van president Jeltsin en die van componist Alfred Schnittke aanwezig. Net voor de middag hadden zo een duizend mensen de uitvaartdienst bijgewoond in de kathedraal van Christus de Verlosser. Die enorme kerk met vergulde koepel werd in 1931 in opdracht van Stalin opgeblazen. In de jaren negentig werd ze met fondsen die Rostropovitsj had verzameld heropgebouwd. Voordat de kist gesloten werd, omhelsde en streelde Galina Vishnevskaya lange tijd het hoofd van wijlen haar man. Enkele dagen ervoor hadden al duizenden Russen, onder wie president Poetin, in het conservatorium van Moskou het lichaam van Rostropovitsj een laatste groet gebracht. Met deze musicus kreeg de rijke Novodevichy begraafplaats één van de laatste iconen van de

rijke Russische muziekcultuur toebedeeld.

De Novo-Devichy begraafplaats gelegen in het Zuid-westen van Moskou ademt een groene sfeer, en is een waar openluchtmuseum van beeldhouwkunst, waarbij de beste architecten en beeldhouwers significante graven creëerden. Een bezoek aan deze begraafplaats loont zeker de moeite wanneer men enkele dagen in de Russische hoofdstad vertoeft. Bij de ingang van het kerkhof is een rijkelijk geïllustreerd boek te verkrijgen (700 roebel), met naar Russische maatstaven verzorgde kleurfoto's van de voornaamste graven, telkens met een begeleidende tekst in het Russisch en het Engels. Het boek is van de hand van A. Belovitskaya, Professor Dr. in de literatuurgeschiedenis, en van Y. Chuvaskov, Professor in de kunstgeschiedenis (ISBN 5-902966-02-07).

*Foto's en tekst  
Raoul Verstraeten*

## De Taphofiel

De naam van deze rubriek is ontleend aan het in het Engels regelmatig gebruikte *taphophile*, wat zoveel betekent als 'hij/zij die van grafstenen houdt'. Hier kan u kleine aankondigingen, korte boekbesprekingen en andere kleine berichten rond de funeraire thematiek verwachten.

### Funeraire tentoonstelling te Beveren

In het kasteel Cortewalle te Beveren wordt van 11 oktober t/m 11 november een tentoonstelling georganiseerd met als titel *In steen en brons, grafkunst en poëzie als herinnering aan het leven*. Opzet is om een beeldvorming te geven van de funeraire rijkdom op de begraafplaatsen zoals die in de 19<sup>e</sup> eeuw is ontstaan in west Europa.

Raoul Verstraeten, initiatiefnemer van deze tentoonstelling wil er aan de hand van een reeks foto's de bezoeker kennis laten maken met de rijkdom van de grafkunst op de begraafplaatsen van enkele Europese metropolen. De tentoonstelling zal omkaderd worden met gedichten, poëzie en filosofische teksten, die door Marie-Jeanne Van Deursen gekalligrafeerd zijn.

**Kasteel Cortewalle van 11 oktober t/m 11 november 2008**

**Cultuurcentrum TER VESTEN, Zwarte dreef 2 te Beveren 03.750.10.00.**

Zaterdag en zondag 14u tot 17u. Woensdag 14u tot 17u en 20u tot 22u.

Info: [www.beveren.be](http://www.beveren.be).

### Europese Week van de Begraafplaatsen te Antwerpen en Gent 26 mei 2008 – 1 juni 2008

Tijdens de Europese Week van de Begraafplaatsen, een initiatief van de Association of Significant Cemeteries in Europe (ASCE), worden een negentigtal Europese begraafplaatsen in de kijker gezet. Ook de schitterende begraafplaatsen van Antwerpen en Gent bieden een verzorgd programma aan, met rondleidingen over 11 begraafplaatsen.

**Meer info over de Europese Week van de Begraafplaatsen:**

[www.significantcemeteries.net](http://www.significantcemeteries.net).

**Vanaf 1 april 2008 is het Antwerps programma te verkrijgen op:**

[weekvandebegraafplaatsen@stad.antwerpen.be](mailto:weekvandebegraafplaatsen@stad.antwerpen.be) of bel 03 201 94 42.

**Het Gents programma kan vanaf 28 april 2008 worden opgevraagd via**

[begraafplaatsen@gent.be](mailto:begraafplaatsen@gent.be)

### OPROEP: Waar bevinden er zich nog kransendozen?

Bestuurslid Anne-Mie Havermans is op zoek naar (informatie over) oude kransendozen. Waar en hoe werden deze graftrouwen gemaakt? Kransendozen zijn momenteel een zeldzaam gegeven op onze begraafplaatsen. Toch waren deze zinken of ijzeren, met glas afgedekte dozen ooit vrij algemeen en verspreid over België te vinden. Hun invulling met zinken bladeren en porseleinen bloemen en vaak ook een opdracht gevormd door een strook met witte kraaltjes vormde op een persoonlijke wijze een uitdrukking van het verdriet van de nabestaanden.

Deze info zal toelaten om dit delicaat funerair erfgoed in kaart te brengen, de eigenaars bewust te maken van hun waarde en om advies voor onderhoud te formuleren

U kan contact opnemen met Anne-Mie Havermans per telefoon (03/665 02 19) of per mail ([annemie.havermans@tele2allin.be](mailto:annemie.havermans@tele2allin.be))

## vzw EPITAAF

Onze-Lieve-Vrouwvoorplein 16  
1020 Brussel (Laken)

### Redactie:

Marcel M. Celis, Pol De Prins,  
Anne-Mie Havermans, Tim  
Jansens, Linda Van Santvoort.

**Lay-out:** Valérie Bodart,  
[bographisme@skynet.be](mailto:bographisme@skynet.be)

**Druk:** Carto, [print@plazier.be](mailto:print@plazier.be)

**V.U.:** Tim Jansens

Onze-Lieve-Vrouwvoorplein 16,  
1020 Brussel (Laken)  
[timj@demorgen.be](mailto:timj@demorgen.be)

### Abonnementen en Lidmaatschap 2008:

Abonnement Periodiek

(2 nummers): 16€

Gewoon lid (abonnement,  
vrije toegang Museum voor  
Grafkunst en documentatie-  
centrum): 20€

Steunend lid: 125€

Beschermend lid: 1500€

Door overschrijving op rekening  
068-2039260-56 van EpitaaF  
vzw met vermelding van naam,  
adres, jaartal en één van de  
hierboven vermelde termen.

Bijdragen in de vorm van  
artikels, boekbesprekingen, enz  
rond funeraire onderwerpen  
kunnen in aanmerking komen  
voor publicatie. Gelieve  
hiervoor contact op te nemen  
met Tim Jansens.

Het volgende nummer  
verschijnt in november 2008.

Met de steun van:



VLAAMSE  
GEMEENS  
CHAPSCO  
MMISSIE

CONTACTFORUM  
VOOR  
ERFGOEDEVERENIGINGEN

